

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

“מעשה אבות סימן לבנים”

דוגמה של חיפוש במאגרים הממוחשבים

של עגנון, מנדלי וספרות השו"ת

מילונאים ומאספי אמרות ופתגמים מביאים את הביטוי
“מעשה / מעשי אבות סימן לבנים”, מציינים אותו כביטוי
לקוח מן המקורות, ואין מביאים עדות של ממש מן המקורות.
בפרך השישי של מילון בן-יהודה (ראה אור בשנת 1925),
בערך **מְעֵשָׂה**, ביטוי זה לא נמצא, ובעמ' 3208 שם מובא:
“מעשה אבות יעשו בנים” (משלי שועלים, אריה ובנו).”

בפרך השמיני של מילון בן-יהודה שנערך בידי מ"צ סגל
(ראה אור בשנת 1929), בערך **סְמָן**, מובא הצירוף “סימן
לבנים” (עמ' 4116): “והוא יושב פתח האהל כחום היום...
ביקש לעמוד אמר לו הקב"ה שב אתה סימן לבניך שאתה יושב
ושכינה עומדת על גבן (מד"ר בראש' מח). אמר הקב"ה לאדם
זה סימן לבניך פשם שעמדת לפני בדין... (שם ויקר' כט).” עד
כאן מילון בן-יהודה.

ב"מילון השפה העברית" ליהודה גרזובסקי (גור) משנת
תרצ"ה, בערך **מְעֵשָׂה** מובא, כמדומני לראשונה, הביטוי
“מעשה אבות סימן לבנים”, והוא מסומן ככוכבית, היינו “סמן

למלות לא מקראיות הנמצאות במשנה ובגמרא ובמדרשי הלכה ואגדה". המחבר אינו מביא כל עדות ותחת זאת מביא כמה צירופים קרובים מן המקורות:

"פבר"ר מחו פתוב: אתה סימן לבניך,

בויק"ר פטא פתוב: זה סימן לבניך,

בסוטה לד ע"א פתוב: סימן לבנים שעברו אבות את

הירדן".

במהדורתו המורחבת ("מילון עברי") משנת תש"ו גור חוזר על נוסח תרצ"ה ומוסיף מקור נוסף: "ובמשלי שועלים, קו, במשל "אריה ובנו" פתוב — מעשה אבות יעשו בנים", היינו המובאה שהביא בן־יהודה בערך מְעֶשֶׂה. מזה אנו למדים שמילונאי מנוסה כגור לא עלתה בידיו למצוא עדות של ממש לפיטוי הידוע, ורוב מובאותיו כבר נמצאות במילון בן־יהודה. חידושו של גור שהוא מביא אותן בגדר מקורותיו של הפיטוי "מעשה אבות סימן לבנים", מה שאין פן מילון בן־יהודה.

תוספת נכבדה למקורותיו של גור יש בספרו של ישראל

דוידזון "אוצר המשלים והפתגמים מספרות ימי הביניים"

(ירושלים תשי"ז). בשער הראשון "אבות ובנים" מס' 26

מובאים הפיטויים "כמעשה אבות יעשו בנים" ו"כל מה

שאיירע לאבות — סימן לבנים". בהערות שם נרשמו מקורות

רבים ובהם החילוף מעשה / מעשי, ואולם בכל אלה

לא נמצא הנוסח הידוע "מעשה אבות סימן לבנים". *

* [תוספת בשעת ההגהה] מודה אני לפרופ' יונה פרנקל מירושלים,

אשר העיר לי פי הפיטוי "כמעשה אבות יעשו בנים" מובא אצל י"ל צונץ,

ב"אוצר אמרי אבות" מאת הרב צבי לרינמן (פרך רביעי, ירושלים 1969) בעמ' 285 רשום: "מעשה אבות סימן לבנים (ע' מעשי¹ אבות)" ובעמ' 318 שם מובא: "מעשי אבות סימן לבנים (סוטה לד)". ואולם בסוטה הנזכר פתוב: "וכתיב (יהושע ד ו) למען תהיה זאת אות בקרבכם פי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם וגו' סימן לבנים שעברו אבות את הירדן". הוי אומר, אף על פי שהביטוי "מעשה / מעשי אבות סימן לבנים" מובא בספר שפותרת המשנה שלו היא "אנציקלופדיה לתלמודים ולמדרשים ולספרי ראשונים", לא מצא המלקט מקור קרוב יותר מאשר הנאמר במסכת סוטה של הבבלי.

אבן-שושן ב"המילון החדש" שלו מביא את הביטוי "מעשה / מעשי אבות סימן לבנים" בשלושה מקומות, פדרכו בערכי-משנה שהם צירופים: בערך אָב, בערך מַעֲשֵׂה ובערך סִימָן (משום מה לא הביאו גם בערך בָּן).

בערך אָב פתוב: — מעשה אבות סימן לבנים * (על-פי סוטה לד).

בערך מַעֲשֵׂה נרשם: — מעשי אבות סימן לבנים * (על-פי פי בראשית רבה מח).

בערך סִימָן ונאמר: — מעשה אבות סימן לבנים * (על-פי המאמר בבראשית רבה מח).

בפרך השלישי של כתביו המקובצים (בגרמנית), ברלין 1876, בעמוד 266. כל המקורות שהביא שם צונן מובאים גם אצל דוידזון, אשר הוסיף עליהם הרבה.

1. בספר נדפס בטעות: מעשה.

אף על פי שאין אחדות גמורה בנוסח הביטוי (מעשה / מעשי) ואף על פי שפערכים השונים נרשם מקור שונה (סוטה לד. / בראשית רבה מח), אבן-שושן עקבי בעניין הסימון הפרונולוגי בסגול הפוך: "דהיינו ספרות ימי הביניים: "פיוטים, ספרות-המחקר, פרשנות, הספרות הרבנית". ואולם בשום מקום לא הביא אבן-שושן עדות מן הספרות הזאת. העדות היחידה היא מן הספרות החדשה והיא מובאת בערך מְעֵשָׂה: "מעשה-אבות סימן לבנים, ותוכו אחד: המפות והפגעים (מנדלי מו"ס, שפט).

המעייין ב"כל כתבי מנדלי" בכרך אחד (תל-אביב תש"ז) ימצא שהמובאה לקוחה מן ההקדמה של "לא נחת ביעקב". סיפור זה נדפס לראשונה ב"פרדס" שבעריכת י"ח רבניצקי, ספר ראשון, אודיסה תרנ"ב, עמ' 37 ואילך. ואולם המבקש את המובאה, שמביא אבן-שושן, לא ימצא אותה שם משום שלקראת המהדורה המקובצת של סיפוריו (אודיסה תר"ס) כתב מנדלי הקדמה שונה לסיפור "לא נחת ביעקב", ושם (בעמ' 35) נמצא לראשונה הנוסח המובא במילון אבן-שושן על-פי מהדורת תש"ז:

"ובאמת מה הם חיי דכל בית ישראל אם לא מעשה עתיקא², שחוזר ומתחדש תמיד בכמה וכמה מהדורות, שוות בתוכן ומשונות בפניהן, המתחלפים כלבוש בחליפות הזמנים?

2. כך במהדורת תר"ס. בפרך השלישי של "מהדורת היובל" (אודיסה תרע"ב, עמ' 31) הנוסח הוא: מעשה עת יק.

מעשה³ אבות סימן לבנים ותוכו³ אחד: המפות והפגעים, הלחץ והעוני, הטלטולים והנדודים המבוהלים, הפלפולים והנפוחים, בלבול הדעות וריב הלשונות — כל אלה היו בימים ההם וגם אחרי כן.

לפנינו אפוא עדות משנת 1900, ואולם אין זו העדות הקדומה ביותר. במאגר הממוחשב של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית יש עדות מן הספר "שבחי הרב" מאת מיכאל לוי פרומקין (רודקינסון), שיצא בלבוב בשנת 1864: "רציתי... להראות בחוש פי מעשה אבות סימן לבנים" (שם עמ' 25).

במאגר הממוחשב של חיבורי עגנון שפאוניברסיטת בר-אילן⁴ נמצא הביטוי "מעשה אבות סימן לבנים" פעמיים בלבד, פעם בסיפורו "והיה העקוב למישור" ופעם בפרך "מעצמי אל עצמי". תחילה אביא את העדות המאוחרת, שתאריכה סגן תרפ"ט: "זוכרים אתם את מעשה יעקב אבינו אשר שלח לבנו ליוסף במצרים מעט צרי ומעט דבש מזמרת הארץ. מעשה אבות סימן לבנים מזמרת ארץ בני עמו ממיטב שירת ישראל הוריד אהרנפרייז מנחה לאחינו בארץ רחוקה" (מעצמי אל עצמי, עמ' 254).

3. הפיזור במקור.

4. מאגר זה כולל את כל פתביו המקובצים של עגנון במהדורתם האחרונה: 15 כרכים של סיפורים (שמונת הכרכים שראו אור בחייו ושבעת הכרכים שיצאו לאחר מותו), הפרך "מעצמי אל עצמי", פרך האיגרות "אסתרליין יקירתי" ושלושת הילקוטים "ימים נוראים", "אתם ראיתם" ו"ספר סופר וסיפור".

עניין מיוחד יש בעדות מן הסיפור "והיה העקוב למישור", שנדפס לראשונה בשנת תרע"ב: "שהדי במרומים, שלא עשיתי זאת אלא כדי להראות לך פי מעשה אבות סימן לבנים; מה שאירע לעובדי השם הראשונים אפשר שיארע אף לאחרונים" (בפרך "אלו ואלו", תשי"ג, עמ' סד). המעיין בנוסח המלא של קטע זה במהדורות השונות של "והיה העקוב למישור" (יפו תרע"ב, ברלין תרע"ט, ובפרך "מאז ומעתה", ברלין תרצ"א) ומשנה אותו אל הקטע מתוך "שבחי הרב" שהובא לעיל, איננו יכול שלא להתרשם מן הדמיון הגדול שבין שני הקטעים, שמרחק של יובל מפריד ביניהם:

(1912)	והיה העקוב למישור	(1864)	שבחי הרב
	ואתה, קורא אהוב,		ואתה הקורא
	אל נא יחר אפך בי		אל יחרה לך
	פי עזבתי לאנחות		פי דלגתי מענין אל ענין
	את מנשה חיים ואשתו,		ומסיפור לסיפור
	היות וספרתי		ונטיתי מעט
	בהצלחת המוכסן.		ממטרתינו בספר הזה
	שהדי במרומים,		פי ההכרח אלצני לזאת
	שלא עשיתי זאת		אשר רציתי להרצות
			הנעשה עם הרב במשמר
	אלא כדי להראות לך פי		וגם להראות בחוש פי
	מעשי ⁵ אבות סימן לבנים;		מעשה אבות סימן לבנים

5. מהד' תרע"ט ואילך: מעשה.

פי כאשר קרה להרב
פן קרה גם לבנו
וגם לתלמידו אשר
היה יקר בעיניו פבנו.
מה שקרה⁶ לעובדי ה' הראשונים
אפשר שיקרה⁶ אף לאחרונים.

אגב, השפעתו האפשרית של "שבחי הרב" על "והיה העקוב למישור" אינה נזכרת לא במאמרו של לואיס לנדאו "מקורות ופסבדו-מקורות ב'והיה העקוב למישור' לש"י עגנון"⁸ ואף לא במחברתו של גדליה נגאל "ש"י עגנון ומקורותיו החסידיים"⁹, אם פי נגאל מזכיר שם ספר אחר של מיכאל לוי פרומקין "עדת צדיקים" (למברג תרכ"ה) בזיקה למקורותיו החסידיים של "והיה העקוב למישור"¹⁰.

ספר "שבחי הרב" אף הוא אינו המקור הקדום ביותר של "מעשה אבות סימן לבנים". בדיקה במאגר הממוחשב העצום של ספרות השאלות והתשובות (פרוייקט השו"ת) שבאוניברסיטת בר-אילן העלתה חמש עדויות, מהן ארבע של פוסקים בני הדורות האחרונים (הרב יצחק הלוי הרצוג¹¹

6. מהד' תרע"ט ואילך: מה שאירע... אפשר שיארע. השוה את דברי התנחומא (לך לך, ט): "סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שפל מה שאירע לו יארע לבניו."

7. מהד' תרצ"א ואילך: לעובדי השם.

8. הספרות, חוב' 26 (אפריל 1978), עמ' 94—103.

9. בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ג, עמ' 12—15.

10. שם, עמ' 12 בהערות.

11. "ואם עדיין אין דעתך ניחא, אומר אני שזהו יסוד היסודות של תושבע"פ שאין ח"ו דבר מיותר בתורה ושפל מה שנכתב בתורה נכתב

[תרמ"ח-תשי"ט] והרב אליעזר יהודה ולדנברג [יליד תרע"ז]¹²). העדות הנוספת היא מתוך חלקו הראשון של הספר "שאלת יעבץ" מאת ר' יעקב עמדין (1697-1776). ספר זה נדפס לראשונה באלטונה בשנת תצ"ט (1738)¹³. שם בתשובה ע"ה שבראשה רשום התאריך "עמדין חצי סיון תפט"ל" (היינו שנת תפ"ט / 1729), בפסקה האחרונה כתוב:

"שוב הוגד לי ושמעתי מפי אנשים נאמנים בני סמכא. שידעו נאמנה במעשה פיוצא בזה שאירע באמשטרדם בפני אבא מארי הגאון ז"ל שמיחה בכהן סומא נכבד א' מפני קהלתו שלא יעלה לתורה. אע"פ שהיה מוחזק בכך מכמה שנים. שהיה עולה וקורא בתורה ודש בעירו. אעפ"כ הוא ז"ל צוה והוציאוהו מחזקתו. (וכמקרה ראשונים מקרה אחרונים. ומעשה אבות סימן לבנים. כי כל מה שקרה ליעקב קרה לאמה"ג¹⁴ מלפנים. שפכה נתעוררו עליו בעלי

לדורות, וכעין מעשי אבות סימן לבנים" (שו"ת היכל יצחק אה"ע ח"א, ירושלים תש"ך, סי' יח).

12. "וא"פ דון מינה דמעשה אבות סימן לבנים" (שו"ת ציץ אליעזר ח"ז, ירושלים תשכ"ג, סי' א, עמ' כו); "מעשה אבות סימן לבנים — על יסוד כלל זה מבאר יפה החתם סופר ז"ל... ועל דרך זה מבאר גם יפה ענין הנאמר ולא יכול להתאפק שבפ' השבוע, והיינו, דבהיות דמעשה אבות סימן לבנים רוצה יוסף... גם אנו לעניננו, נוסיף ונאמר, מעשה אבות לימוד לבנים (שם, חלק יג, ירושלים תשל"ח, סי' נו, עמ' קכב).

13. באנציקלופדיה העברית, בערך "עמדין יעקב" (פרך פו, עמ' 873) כתוב, פנראה בטעות: תצ"ו.

14. לאבי מורי הגאון (אז: לאבא מארי הגאון), היינו: מה שקרה לי, יעקב עמדין, קרה גם לאבי.

מדנים. נפיש אפיקורי דמצערי רבנים) והנאני מאד שפיוונתי לדעתו ז"ל הרחבה מני ים" (שם, דף צו ע"א. בדפוס למברג תרמ"ד, דף מט ע"א, הנוסח הוא: וימעש' אבות וכו').

בידנו אפוא עדויות אחדות לפיטוי הידוע "מעשה אבות סימן לבנים", שהקדומה בהן היא משנת 1729. רוב העדויות מקיימות את הנוסח "מעשה אבות" ומיעוטן — "מעשי אבות" (הקדומה בהן היא משנת 1912). מאחר שפל המאגר העצום של ספרות השאלות והתשובות שנאגר במחשב אוניברסיטת בר-אילן (למעלה מן 250 פרכים ובהם 53 מיליון מלים) לא נמצאה בו עדות קודמת ל"שאלת יעבץ" — ואף זו עדות בודדת עד המאה העשרים — אין להניח שפיטוי זה היה מצוי זמן רב קודם המאה הי"ח. ר' יעקב עמדין מן הסתם לא היה הראשון, שהשתמש בפיטוי זה, אבל ייתכן שהיה מן הראשונים. מי שבידו עדות קודמת ייטיב לעשות אם יפרסם אותה.

הגב' נורית רייך, מזכירה מדעית בלשכת האקדמיה בתל-אביב, התקינה מאמר זה לדפוס, ותוך כדי כך העירה כמה הערות חשובות. הריני מביא כאן שתיים מהן.

א. "מעשי אבות סימן לבנים" מובא ב"אוצר דברי חכמים ופתגמיהם" מאת הרב ר' אהרן הימאן, הוצאת דביר, תל-אביב תרצ"ד (היינו, שנה אחת קודם שיצא "מילון השפה העברית" ליהודה גרזובסקי). שם בסוף עמוד 433 רשום: "מעשי אבות סימן לבנים (עיין ערך נטל הקב"ה, ועיין סוטה לד.)" ובסוף עמוד 451 מובא: "נטל הקב"ה שיחתן של אבות

ועשאן מפתח לגאולתן של בנים (ב"ר פ"ע ו). " עד כאן דברי הימאן.

ב. פרופ' משה גושן-גוטשטיין נדרש לענייננו ב"טור הלשון" שלו שבעיתון "הארץ" (26 בינואר 1968) וראוי להביא כאן קטעים מדבריו: "מעשה אבות סימן לבנים. המימרה שבכותרתנו ידועה לכל ומקובלת על הכל. ואם ישאל אדם מישראל מנין מימרה זו, הרי מן הסתם ישלח לבקש אותה בדברי חז"ל [...] אבל מה נעשה — והמימרה אינה מתגלה. [...] כסבור הייתי שהנוסח מצוי לפחות בדברי הרמב"ן לתורה, שהרי הוא חוזר ודן רבות בנושא — ואולי עוד יתגלה. מכל מקום, במקומות שיש לצפות לו (עיין במפתח למהדורת הרב שעוועל), שוב מתגלים ניסוחים אחרים. למשל: דברי התנחומא לך לך, ט: "סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו יארע לבניו" מנוסחים אצל הרמב"ן (לבראשית יב, ו): "כל מה שאירע לאבות סימן לבנים". ואם לא יגלו לנו העוסקים בפירוש הרמב"ן ניסוח קרוב יותר למימרת[נ], הרי עדיין חסר לשון 'מעשה'. כמובן, עתיד המחשב לגלות את המקור הראשון של המימרה בניסוחה המקובל היום. " עד כאן דברי גושן-גוטשטיין.